

Б. Ратушна,

кандидат юридичних наук, доцент,

в.о. професора кафедри права

Львівського національного університету природокористування

Я. Музика,

кандидат юридичних наук,

в.о. доцента кафедри права

Львівського національного університету природокористування

МІЖНАРОДНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД (В СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)

Постановка проблеми. Первинним і ключовим елементом суспільної реальності є права людини. Стимулятором функціонування всього права виступає потреба охорони та захисту цих прав, тому вони існують як еталон для державно-правових інституцій, оскільки останні покликані їх унормовувати та сприяти в застосуванні. Аксиологічна природа прав людини полягає в потребі їх гарантування, тому що виключно нормативне декларування не може реально забезпечити механізм функціонування прав та законних інтересів індивідів.

Серед всього загалу прав людини, які репрезентує сучасне суспільство відповідно до історичного розвитку праворозуміння та функціонування глобального гуманістичного механізму, деякі права мають особливу цінність. Серед них виключно вагомим є право на справедливий суд, оскільки воно як забезпечена державою можливість виступає ключовою гарантією, для реалізації всіх інших прав людини. З погляду синергетики право на справедливий суд розвинулося з первинної можливості до рівня основної державно-публічної та соціальної гарантії в юридичному механізмі державності. Біфуркаційний

розвиток цього права важко передбачити, проте перманентно те, що сучасна платформа ставить його на пріоритетний щабель.

Право на справедливий суд в українській доктрині конституціоналізму потребує додаткового дослідження враховуючи швидкі детермінантні зміни суспільної реальності. Трансформації глобалізованого суспільства також накладають додаткові трансформаційні зміни. Еволюційний контекст змін самого права на справедливий суд слід також враховувати для національно-соціально-правової реальності.

Актуальність теми задекларованого дослідження також зростає в контексті судової реформи в Україні, яка розпочалася у 2016 році, і враховуючи певні політичні обставини та потребу оновленої трансформації судової влади у зв'язку з євроінтеграційними прагненнями держави, її не можна вважати повністю завершеною на сьогодні. Указом Президента України від 11.06.2021 № 231/2021 затверджено Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки [1], яка визначає основні засади та напрями подаль-

шого сталого функціонування та розвитку системи правосуддя з урахуванням кращих міжнародних стандартів та практик. До них первинно належить принцип справедливого судочинства.

Стан останніх досліджень і публікацій. Проблему оновлення судової влади, євроінтеграційних стандартів, оновлення конституційних еталонів у сфері правосуддя, права на справедливе правосуддя аналізували багато науковців. Слід відзначити особливу роль представників загальнотеоретичної, конституційної та міжнародної школи права. Відмітимо напрацювання Н. Бортник, Ю. Бисаги, С. Бондарчука, В. Городовенка, Н. Грень, І. Гриценка, І. Жаровської, Е. Трегубової, М. Погорецького, Н. Сакари та інших.

Безумовно, що питанням функціонування Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) в контексті доступності судової системи присвячували свою увагу і представники європейської конституційної доктрини, зокрема D. Weissbrodt, K. Polackova, Van der Ploeg, L. Pasquet, L. Castellanos-Jankiewicz та інші.

Однак залишаються багато питань, що потребують додаткового аналізу, серед них аспекти гарантування досліджуваного права.

Метою цієї статті є проведення комплексного аналізу міжнародних та конституційних гарантій захисту права людини на справедливий суд на прикладі прецедентів ЄСПЛ та практики Конституційного Суду України.

Виклад основних положень. Держава як унікальна організація публічної влади має обов'язок перед суспільством, громадянином та іншими суб'єктами права сформувати ефективні механізми забезпечення права на справедливий суд. Цей обов'язок відображається на юридико-ментальному, міжнародному та європейсько-регіональному рівнях. Його слід сприймати як юридичну аксіому в демократичній державі, що

відстоює ідеї людиноцентризму та гуманізму.

Держава несе позитивне зобов'язання вжити всіх необхідних заходів для того, щоб гарантувати ці права як на теоретико-легіському, так і праксіологічному рівнях. Це включає також адміністративно-процедурні і фінансові ресурси та засоби для здійснення правосуддя.

Як вказують представники національної школи права, «це право накладає на державу деякі позитивні обов'язки щодо його забезпечення. Воно має національні та наднаціональні норми, і водночас відображає суб'єктивне право та аксіому, а також елементи процесуального та матеріального права. Звертаємо увагу на те, що в Україні правова природа цього права реалізована лише частково, оскільки ні законодавство, ні судова практика не визнають його самостійним об'єктом захисту» [2].

Нині не існує єдиного нормативно-доктринального підходу до визначення назви досліджуваного права. Його іменують – «право на справедливий суд», «право на судовий захист», «право на справедливе судочинство», «право на доступ до суду», «право на справедливий судовий розгляд».

Конституції захищають основні права, відображають національні конституційні цінності, національні традиції та правову культуру. Національне конституційне законодавство пішло ще іншим шляхом, не визначаючи дефініційної назви цього права, тільки вказуючи у ст. 55 Конституції, що воно полягає у захисті прав і свобод у судовому порядку. Конституційний суд України в свою чергу називає це право «правом на судовий захист». Визнаючи безумовну його цінність та вагомість, Конституція України вже у ст. 64 вказує, що це право не може бути обмеженим, таким чином відносячи його до категорії основних прав людини.

Міжнародні правові стандарти та еталони гарантування права на спра-

ведливий суд є доволі широкими та «масштабними»[3]. Зосередимось на двох основних.

Першочергово слід згадати Загальну декларацію прав людини. Право прав людини розвинулося зі скромного «загального стандарту досягнення для усіх народів і всіх держав», проголошених Загальною декларацією прав людини в 1948 р., до складної та багатогранної основної версії міжнародного та національного права. Положення Загальної декларації були кодифіковані та тлумачені зростаючою низкою міжнародних органів, головним чином комітетами, які створені для нагляду. Крім того, Декларація послужила зразком для національних конституцій і статутів, багато з них спеціально розроблені для відображення положень Декларації [4].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод визначає, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [5]. Принагідно зауважимо, що тільки вказаний акт іменує це право, тому з погляду юридичної толерантності та використовуючи правила загальнотеоретичної юриспруденції доречно називати його «правом людини на справедливий суд».

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод серед іншого гарантує право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, при визначенні цивільних прав і обов'язків особи.

Важливо розуміти, що право на справедливий суд вміщує безліч елементів, що стосуються початково етапу доступу до суду, і в тому числі можливість реального використання

судового рішення на завершальному етапі. В межах цієї наукової статті розглянемо тільки первинний аспект доступу, оскільки він є вагомим для можливості реалізації всього права та «право на доступ до правосуддя є основним правом, яке передбачає процесуальна справедливість. Теорія процесуальної справедливості, заснована на процесі або на результатах, передбачає доступ до суду в значущий спосіб» [6].

Як визначає дослідниця Н. Грень, «важливо те, що міжнародна спільнота не обмежилася суто нормативними чинниками у сфері права на справедливий суд. Найбільш ефективним органом, який захищає право людини на справедливий суд, для низки держав Європи став Європейський суд з прав людини, що діє як інституція Ради Європи, створена 21 січня 1959 р. для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених в Європейській Конвенції з прав людини. Параметри, які розкривають справедливість судового розгляду в рішеннях ЄСПЛ, є своєрідним еталоном, яким повинна відповідати судова влада в окремій державі. Вони визначають ті цінності, на які має бути зорієнтований і механізм реалізації судової влади» [7, с. 31].

Проте наукова спільнота рідко звертає увагу на зворотній процес. ЄСПЛ як вагома правова інституція не тільки вказує на невідповідність дій держави, але й що особливо суттєво, на нього покладено завдання розробки та підтримки мінімальних стандартів захисту основних прав для Ради Європи. При цьому Суд не може просто вибрати максималістський підхід, прагнучи до найвищого можливого рівня захисту основних прав у всіх 47 державах Конвенції. Такий підхід був би несумісним із сильним бажанням держав поважати свої національні конституційні цінності та політичний вибір. У 2015 році це було підтверджено в Брюссельській декла-



рації, в якій лідери уряду висловили свої неоднозначні очікування щодо Конвенції та Суду. Вони підтвердили мету Конвенції та Ради Європи «розвивати спільний демократичний і правовий простір, заснований на повазі до прав людини та основних свобод» [8]. Водночас вони повторили «допоміжний характер механізму нагляду, встановленого Конвенцією, і, зокрема, основну роль, яку відіграють національні органи влади... та їхню свободу розсуду щодо гарантування та захисту прав людини на національному рівні» [9].

Акцентуємо увагу, що міжнародні стандарти доступу до суду суттєво змінилися порівняно з первинним етапом їх встановлення. Тлумачення норм Конвенції також підлягає інтерпретаційній зміні. Проілюструємо це на прикладі розуміння ст. 6 Конвенції.

З моменту встановлення принципу права на доступ до суду у своєму рішенні від 21 лютого 1975 року у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (Серія А, № 18, с. 18, п. 36) Суд роз'яснив його сферу застосування в таких термінах: «(а) Право на доступ до судів, гарантоване пунктом 1 статті 6 (ст. 6-1), не є абсолютним, але може підлягати обмеженням; вони дозволені непрямым шляхом, оскільки право на доступ «за самою своєю природою» вимагає регулювання з боку держави, регулювання, яке може змінюватися в часі та місці відповідно до потреб і ресурсів громади та окремих осіб» [10].

З того часу відбулась трансформація розуміння права доступу до суду. Цей процес є нормальним і онтологічним, стосується не тільки прецедентів ЕСПЛ, але й всього міжнародного права. «Існує очевидна розбіжність між технічною заклопотаністю міжнародного права механікою часових правил і відсутністю більш фундаментальних міркувань про те, як час — і як нестримний фізичний вимір, що проявляється в плинні часу, і як соціальна конструкція, сформована різ-

ними соціальними та культурними факторами — очевидний їх вплив і взаємодія з міжнародним правом» [11].

Тому зміни відбувалися і на рівні прецедентів, зокрема вже у справі *Bellet v. France* [12] від 4 грудня 1995 року ЕСПЛ практично абсолютизує це право, вказуючи, що ступінь доступу, наданий національним законодавством, також має бути достатнім для забезпечення «права особи на суд» з урахуванням принципу верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб право на доступ було ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дію, яка є втручанням у її права (пар. 36 Рішення).

Сама справа є дуже репрезентативною. Заявник вимагав відшкодування шкоди за неналежно проведені медичні процедури, внаслідок чого був заражений ВІЛ-інфекцією. Він мав вибір відповідно до французького законодавства або подати до суду (скористався ним, подавши позов до Національного фонду переливання крові у Паризькому трибуналі великої інстанції про відшкодування збитків у зв'язку з його ВІЛ-інфекцією), або подати позов про компенсацію до Спеціального компенсаційного фонду (FNTS). Останнє передбачало потребу доведення наявності діючих судових позовів. Заявник стверджує, що мав суттєвий брак коштів, тому отримав компенсацію за шкоду від FNTS, хоча в меншій сумі, ніж звертався до суду. Уряд Франції вважав, що оскільки пан Беллет подає позов до FNTS про компенсацію цієї надзвичайно серйозної шкоди, і оскільки він отримав повну компенсацію від Фонду, він не може вимагати додаткової компенсації. Проте ми бачимо, що ЕСПЛ, все ж визнав цей казус як факт порушення ст. 6 Конвенції.

Тому слід вважати, що текст статті є лише відправною точкою і щодо досліджуваного права Європейський суд розширив тлумачення статті 6 у своїй прецедентній практиці.



До речі, національне конституційне право містить схожі казуси. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 року у своїй описовій частині містить прецедент, при якому судова система відмовилася розглядати спірні правовідносини, мотивуючи це тим, що «визначення порядку, умов викупу та компенсації втрат від знецінення цінних паперів, облігацій Державної цільової безпроцентної позики 1990 року є компетенцією Кабінету Міністрів України і спори з цих питань судам не підвідомчі» (п.1 Рішення КСУ). Проте Конституційний суд, безумовно мотивуючись на принципах верховенства права та сучасної конституційної доктрини, визначив таке рішення суду першої інстанції незаконним, при цьому вказавши загальну концепцію в цій сфері для подальшого казуального застосування: «Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод» [13].

Доречним буде розглянути ще одну конституційно-правову колізію. Суб'єкт права на конституційне подання (військовослужбовець Дзюба) вказував про неоднозначність застосування положень Конституції України та законів України судами України щодо права людини і громадянина на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи. Суперечка йшла про неузгодженість вже згадуваної нами ст. 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України. В Рішенні Конституційний суд зазначив, що

подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду[14].

Висновок. Право на справедливий суд є автономним, тобто це право незалежне від інших прав та наділене потенціалом виступати гарантією відносно інших прав й механізмів прав людини.

Право на справедливий суд потребує взаємодії міжнародних і національних гарантій охорони та захисту на паритетній основі. Дієвим механізмом захисту права на справедливий суд на міжнародному рівні є рішення ЄСПЛ, який трансформує та оновлює свої тлумачення в сторону розширеного позиціонування справедливого судочинства. Суттєву роль на рівні національного права України відіграли рішення Конституційного суду, що вказали на пріоритетність доступу до суду та неправомірність його обмеження з боку органів публічної влади.

У статті авторами здійснено комплексний аналіз міжнародних та конституційних гарантій захисту права на справедливий суд у світлі практики Європейського суду з прав людини.

Вказано, що держава несе позитивне зобов'язання взяти всіх необхідних заходів для того, щоб гарантувати право на справедливий суд як на теоретико-легіслю, так і праксіологічно. Цей обов'язок відображається на юридико-ментальному, міжнародному та європейсько-регіональному рівнях. Його слід сприймати як юридичну аксіому в демократичній державі, що відстоює ідеї людиноцентризму та гуманізму.

Аргументовано, що на сьогодні не існує єдиного нормативно-доктринального підходу до визначення назви досліджуваного права, тому доречно використовувати єдиний погоджений європейський стандарт Конвенції про захист прав



людини і основоположних свобод, де визначено лінгвістичне тлумачення права як «право на справедливий суд», хоча в межах національного конституційного права його розуміють як «право на судовий захист».

Доведено, що право на справедливий суд наділене автономією, тобто це право незалежне від інших прав та наділене потенціалом виступати гарантією відносно інших прав й механізмів прав людини.

Констатовано, що право на справедливий суд потребує взаємодії міжнародних і національних гарантій охорони та захисту на паритетній основі. Дієвим механізмом захисту права на справедливий суд на міжнародному рівні є рішення ЕСПЛ, який трансформує та оновлює свої тлумачення в напрямку розширеного позиціонування справедливого судочинства. Вказано, що міжнародні стандарти доступу до суду суттєво змінилися порівняно з первинним етапом їх встановлення.

Суттєву роль на рівні національного права України відіграли рішення Конституційного суду, що вказали на пріоритетність доступу до суду та неправомірність його обмеження з боку органів публічної влади, що продемонстровано прикладами судової практики.

Ключові слова: право на доступ до суду, Європейський суд з прав людини, трансформація розуміння, Конституційний суд України.

Ratushna B., Muzyka Ya.
International and constitutional guarantees of the protection of the right to a fair trial (in the light of the practice of the European Court of Human Rights)

In the article, the authors conducted a comprehensive analysis of international and constitutional guarantees of the protection of the

human right to a fair trial in the light of the practice of the European Court of Human Rights.

It is indicated that the state bears a positive obligation to take all necessary measures in order to guarantee the right to a fair trial both theoretically-legally and praxiologically. This duty is reflected at the juridical-mental, international and European-regional levels. It should be perceived as a legal axiom in a democratic state that upholds the ideas of people-centeredness and humanism.

It is argued that today there is no single normative-doctrinal approach to determining the name of the right under study, therefore it is appropriate to use the single agreed European standard of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which defines the linguistic interpretation of the right as «the right to a fair trial», although within of national constitutional law, it is understood as «the right to judicial protection».

It has been proven that the right to a fair trial has an autonomous status, that is, this right is independent of other rights and has the potential to act as a guarantee for other rights and human rights mechanisms.

It was established that the right to a fair trial requires the interaction of international and national guarantees of protection and protection on a parity basis. An effective mechanism for protecting the right to a fair trial at the international level is the decision of the ECtHR, which transforms and updates its interpretations in the direction of an expanded positioning of fair justice. It is indicated that the international standards of access to the court have changed significantly compared to the initial stage of their establishment.

A significant role at the level of national law of Ukraine was played by the decisions of the Constitutional



Court, which indicated the priority of access to the court and the illegality of its restriction by public authorities, as demonstrated by civil procedural cases.

Key words: the right to access the court, the European Court of Human Rights, the transformation of understanding, the Constitutional Court of Ukraine.

Література

1. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 № 231/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/231/2021>
2. Sakara N. *The Applicability of the Right to a Fair Trial in Civil Proceedings: the Experience in Ukraine* *Justice in Eastern Europe*. Vol 1 (9). P. 199-222
3. Yesil U. *The Cases of Dismissal Under State of Emergency (OHAL): The Right to a Fair Trial as a Human Right*. In: Aydin, H., Langley, W. (eds) *Human Rights in Turkey. Philosophy and Politics – Critical Explorations*, 2021. vol 15. Springer, Cham. doi.org/10.1007/978-3-030-57476-5_11
4. Weissbrodt D. *The Right to a Fair Trial under the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights* *Kluwer Law International*. 2019. URL: <https://brill.com/view/title/10776>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. Ради Європи від 4 листопада 1950 р. Урядовий кур'єр. 2010.17 листоп. № 215.
6. Lillo Lobos R. *The Right to Access to Justice as a Key to Understand the Right to a Fair Trial in Civil Matters*. In: *Understanding Due Process in Non-Criminal Matters. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, 2022. vol 97. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-95534-2_13
7. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження. Дис.на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.01: теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерство освіти і науки України, Львів, 2017.
8. *Brussels Declaration, adopted at the High-Level Conference on the future of the European Court of Human Rights*, 27 March 2015. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Brussels_Declaration_ENG.pdf
9. *Golder v. the United Kingdom* Application no. 4451/70, 21 February URL: 1975 <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-57496%22%22>
10. Polackova K., der Ploeg V., Pasquet L., Castellanos-Jankiewicz L. *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice* Springer Nature Switzerland AG 2022 XII, 473 <https://link.springer.com/book/9783031094644>
11. *Bellet v. France*, 4 Dec 1995, apl. (21/1995/527/613) URL: <https://swarb.co.uk/bellet-v-france-echr-4-dec-1995/>
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води): Рішення Конституційного суду України Конституційний Суд України від 25.12.1997 № 9-зп URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи): Рішення Конституційного суду України Конституційний Суд України 25 листопада 1997 року № 6-зп URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97>.